

Pojęcia kluczowe: *swoboda sumienia i wyznania, krzyż, neutralność, religia*

Magdalena Matusiak-Frącczak

Kilka uwag o krzyżach w pomieszczeniach budynków urzędów publicznych na tle orzecznictwa ETPCz i TSUE

ABSTRAKT

Za sprawą zarządzenia prezydenta Warszawy R. Trzaskowskiego w Polsce na nowo rozgorzała dyskusja o obecności krzyży w pomieszczeniach budynków urzędów. Niniejszy artykuł analizuje tę problematykę pod kątem prawnym przez pryzmat standardu europejskiego (Europejska Konwencja Praw Człowieka i prawo Unii Europejskiej) oraz standardu krajowego. Rozważania prowadzą do konkluzji, że prawo polskie zawiera przepisy pozwalające na umieszczanie symboli religijnych w pomieszczeniach budynków urzędów, zaś organy władzy publicznej w ramach przyznanego marginesu swobody mogą umieścić takie symbole, jak i zdecydować o zakazie ich umieszczania.

I. WPROWADZENIE

W dniu 8.05.2024 r. prezydent Warszawy R. Trzaskowski wydał zarządzenie w sprawie wprowadzenia Standardów równego traktowania w Urzędzie m.st. Warszawy¹. Celem zarządzenia jest wzmocnienie działań na rzecz równych szans oraz równego dostępu do miejskich usług i zasobów dla wszystkich mieszkańców i mieszkańek Warszawy. Akt ten ma charakter wewnętrzny w tym sensie, że Standardy obowiązują jedynie wszystkie osoby pracujące w Urzędzie m.st. Warszawy. Jednakże Standardy te mają również skutek zewnętrzny polegający na tym, że pracownicy Urzędu m.st. Warszawy powinni traktować wszystkie osoby w sposób wolny od wszelkiej dyskryminacji, z poszanowaniem zasad różnorodności i inkluzywności. Tym samym zarządzenie to wpisuje się w szersze ramy programów DEI (*Diversity, Equity and Inclusion*), które są przyjmowane w państwach demokratycznych na różnych

¹ Zarządzenie prezydenta m.st. Warszawy nr 882/2024 z dnia 8.05.2024 r. w sprawie wprowadzenia Standardów równego traktowania w Urzędzie m.st. Warszawy, tekst dostępny na stronie internetowej: <https://bip.warszawa.pl/NR/exeres/55281F81-693C-4E0A-B176-97856994CA36.frameless.htm>, 26.05.2024 r.

szczeblach². W Polsce można zaobserwować nieśmiały trend wprowadzania takich programów w przedsiębiorstwach czy na uczelniach wyższych. Prezydent Warszawy R. Trzaskowski może być natomiast uznany za pioniera wprowadzania programów DEI w urzędach publicznych. Celem jest stworzenie przyjaznego środowiska dla różnych osób bez względu na ich płeć, wiek, rasę, pochodzenie etniczne, niepełnosprawność, orientację seksualną, itp.

Zgodnie ze standardem nr 4 przestrzenie urzędu są miejscami neutralnymi religijnie. W objaśnieniu do tego standardu wskazano, że w budynkach urzędu dostępnych dla osób z zewnątrz oraz podczas wydarzeń organizowanych przez urząd nie eksponuje się w przestrzeni (np. na ścianach, na biurkach) żadnych symboli związanych z określoną religią czy wyznaniem. Nie dotyczy to symboli religijnych noszonych przez osoby pracujące w urzędzie na użytek osobisty, np. w formie medalika, tatuażu, opaski na rękę. Z kolei wydarzenia organizowane przez urząd mają charakter świecki, tzn. nie zawierają elementów religijnych, np. modlitwy, nabożeństwa, święcenia.

Niemalże od samego momentu wydania zarządzenia rozpoczęła się debata publiczna na temat tego, że standard nr 4 oznacza konieczność zdjęcia krzyży w pomieszczeniach urzędowych. Zupełnie pomijane są aspekty dotyczące zasad równego traktowania, odnoszenia się z szacunkiem do każdej osoby, bez względu na jej płeć, wiek, wyznanie, orientację seksualną czy tożsamość płciową. Marszałek Sejmu S. Hołownia oświadczył, że dzisiaj w Polsce nie jest potrzebna wojna o to, czy krzyże należy zdejmować³. Rzecznik prasowy arcybiskupa metropolity warszawskiego i archidiecezji warszawskiej ks. Przemysław Śliwiński przekazał, że decyzja prezydenta m.st. Warszawy budzi zdziwienie i smutek⁴, z kolei metropolita łódzki G. Ryś powiedział, że „mamy ważną lekcję do przerobienia, bo wspólnota między ludźmi to nie jest wspólnota ludzi wyzerowanych”⁵. Sprawa zyskała nawet międzynarodowy rozgłos, gdy skomentował ją właściciel portalu X⁶ słowami: „Bezwstydnie kopiują głupie rzeczy z Ameryki. Jakie to żenujące”⁷, czym odnosił się do tego, że w Stanach Zjednoczonych

2 Wyjątkiem są tu Stany Zjednoczone pod rządami Donalda Trumpa, który zakazał prowadzenia polityki DEI.

3 R. Skiba, D. Kania, *Hołownia: nie uważam, żeby potrzebna była nam wojna o to, czy krzyże ze ścian zdejmować*, PAP 17.05.2024 r., <https://www.pap.pl/aktualnosci/holownia-nie-uwazam-zeby-potrzebna-byla-nam-wojna-o-czy-krzyze-ze-scian-zdejmowac-0>, 26.05.2024 r.

4 A. Kuźniar, *Zakaz krzyży w warszawskich urzędach. Jest stanowisko archidiecezji*, PAP 17.05.2024 r., <https://www.pap.pl/aktualnosci/zakaz-krzyzy-w-warszawskich-urzedach-jest-stanowisko-archidiecezji>, 26.05.2024 r.

5 M. Groniek, *Kard. Ryś: neutralność religijna polega na wspieraniu każdego, a nie wyzerowaniu przekonań*, „Niedziela” 17.05.2024 r., <https://www.niedziela.pl/arttykul/101768/Kard-Rys-neutralnosc-religijna-polega-na>, 26.05.2024 r.

6 Dawniej Twitter.

7 *They are shamelessly copying stupid things from America. How embarrassing*. Źródło: Anna Anagnostopulu, *Elon Musk o decyzji Trzaskowskiego. „Żenujące”*, „Business Insider” 22.05.2024 r., <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/elon-musk-o-decyzji-trzaskowskiegozenujace/d0b8511>, 30.05.2024 r.

ekspozycja przez władze publiczne symboli religijnych jest uznawana co do zasady za naruszającą pierwszą poprawkę do Konstytucji⁸.

Niniejszy artykuł będzie stanowił pooszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy w Polsce w budynkach urzędów mogą być umieszczane symbole religijne, czy też powinny być zdjęte. W tym celu w pierwszej kolejności zostanie przeanalizowany standard europejski, który wiąże Polskę na gruncie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawa Unii Europejskiej. Następnie zostaną pokrótce zaprezentowane uregulowania polskie w omawianej materii. Łącznie rozważania te pozwolą na wprowadzenie wniosków w przedmiocie zadanego pytania.

II. STANDARD EUROPEJSKI

Europejska praktyka orzecznicza w przedmiocie obecności symboli religijnych w pomieszczeniach służących do użytku publicznego jest skąpa i ogranicza się do sprawy rozpoznawanej przez Europejski Trybunał Praw Człowieka *Lautsi v. Włochy*⁹. Dlatego na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto szerszą perspektywę i uwzględniono orzecznictwo dotyczące zakazów noszenia przez pracowników widocznych symboli religijnych. *A maiori ad minus*, skoro pracodawca mógłby zakazać noszenia takich symboli, a wszak ubiór to sprawa bardzo osobista i intymna, to tym bardziej mógłby nakazać usunięcie symboli religijnych z pomieszczeń, których jest dysponentem, co będzie przedmiotem rozważań niniejszej części artykułu.

II.I. EUROPEJSKA KONWENCJA PRAW CZŁOWIEKA

Europejski Trybunał Praw Człowieka konsekwentnie wskazuje, że swoboda sumienia i wyznania obejmuje tzw. *forum internum*, czyli posiadanie lub zmianę poglądów religijnych oraz tzw. *forum externum*, czyli swobodę uzewnętrzniania religii, w formie modlitwy, nauczania, praktyki i przestrzegania jej reguł w życiu codziennym. Zgodnie z art. 9 ust. 2 EKPC owa swoboda manifestowania poglądów religijnych może podlegać ograniczeniom. Owe ograniczenia powinny być konieczne i niezbędne, a także proporcjonalne, tym niemniej państwom przysługuje w tym względzie pewien margines swobody¹⁰. Umieszczanie symboli religijnych w pomieszczeniach urzędów należy do *forum externum*.

8 F. M. Gedicks, P. Annicchino, *Cross, Crucifix, Culture: An Approach to the Constitutional Meaning of Confessional Symbols*, „First Amendment Law Review” 2014/13, s. 71–139.

9 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 18.03.2011 r., sprawa *Lautsi i inni v. Włochy*, skarga nr 30814/06.

10 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 15.01.2013 r., sprawa *Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo*, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10.

Trybunał miał okazję zająć się sprawą wieszania krzyży w budynkach użyteczności publicznej, a mianowicie w szkołach, czego dotyczyła sprawa *Lautsi v. Włochy*. W sprawie tej skarżąca domagała się stwierdzenia naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do EKPC oraz art. 9 EKPC przez Włochy ze względu na fakt, że w szkole, do której uczęszczały dzieci skarżące, wisiały krzyże katolickie, co zdaniem skarżącej dawało wrażenie, że państwo przystąpiło do jednej konkretnej religii – katolickiej, zaś państwo powinno zachować neutralność w sprawach światopoglądowych i nie narzucać dzieciom skarżącym religii katolickiej. ETPCz podkreślił, że państwa mają obowiązek zapewnienia, w sposób neutralny i bezstronny, praktykowania różnych religii, wyznań i przekonań. Ich rolą jest wsparcie dla utrzymywania porządku publicznego, religijnej harmonii oraz tolerancji w społeczeństwie demokratycznym, zwłaszcza pomiędzy grupami o sprzecznych interesach. Rząd włoski podniósł, że obecność krzyży w szkołach jest uzasadniona historycznie, a także jest związana z tożsamością narodową i tradycją Włoch, a ponadto symbolizuje zasady i wartości, które ukształtowały demokrację zachodnią. Trybunał wykluczył taką interpretację, podkreślając, że krzyż jest jednoznacznie symbolem religijnym, który jednakowoż może być częścią tradycji danego państwa. Trybunał zaznaczył jednocześnie, że decyzja w przedmiocie utrwalania lub nie tradycji należy do marginesu swobody przyznanego państwu, zaś sama Europa jest różnorodna kulturowo oraz pod względem rozwoju historycznego. Dlatego Trybunał szanuje decyzje podejmowane przez państwa w ramach przyznanego im marginesu swobody, o ile nie prowadzą one do indoktrynacji, a z tą nie mamy do czynienia w sprawie *Lautsi*. W tym przypadku bowiem krzyż nie służył indoktrynacji, a był jedynie pasywnym symbolem, dlatego jego obecność sama w sobie nie może być zrównana z dydaktyką czy uczestnictwem w obrzędach religijnych. Jego obecność nie jest związana z obowiązkowym nauczaniem o chrześcijaństwie, szkoły włoskie były otwarte na inne wyznania, uczniowie mogli swobodnie nosić symbole religijne, jak np. chusty islamskie. Krzyż nie wpływał też na praktykę nauczania, stąd państwo mogło zdecydować o powieszeniu krzyża w salach lekcyjnych w ramach przyznanego mu marginesu swobody. Warto w tym miejscu nadmienić, że umieszczenie krzyży w klasach szkolnych miało we Włoszech podstawę prawną – dekret z 1928 r.¹¹

Orzeczenie powyższe jest krytykowane, chociażby za przyjęcie koncepcji biernego symbolu religijnego, co rodzi pytanie o to, czy istnieją symbole aktywne. Jak słusznie wskazuje w tym zakresie W. Sadurski, sama idea symbolu zakłada istnienie pewnej bierności¹². L. Zucca podkreśla, że owe symbole są na tyle widoczne, że w sposób natychmiastowy tworzą poczucie przynależności i tożsamości, symbol nie musi w sposób aktywny przemawiać, ponieważ i tak wszyscy mają świadomość, co on

11 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 18.03.2011 r., sprawa *Lautsi i inni v. Włochy*, skarga nr 30814/06.

12 W. Sadurski, *Krzyż jak szkolny mebel?*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.

reprezentuje¹³. I. Kamiński zauważa, że Trybunał w żaden sposób nie uzasadnia, dlaczego uznał, że państwo zmieściło się w tym przypadku w granicach swobody oceny¹⁴.

Część doktryny z kolei przyjęła powyższe orzeczenie z aprobatą. W szczególności podkreślano wagę koncepcji marginesu swobody, która pozwala na uwzględnienie zróżnicowania społecznego w państwach oraz na poszanowanie wyborów dokonywanych w procesach demokratycznych na poziomie krajowym. W standardzie konwencyjnym mogą się bowiem mieścić różne rozwiązania i ich akceptacja, w ramach wspomnianego marginesu uznania państw, pozwala na zachowanie europejskiej różnorodności kulturowej, historycznej i społecznej¹⁵. Przez pozwolenie na umieszczanie różnych symboli religijnych w przestrzeni publicznej państwo może dążyć do zapewnienia wzajemnej tolerancji i pluralizmu¹⁶. Tolerancja zaś jest jedną z wartości społeczeństwa demokratycznego, ponieważ pomaga zapobiegać konfliktom i pozwala poszczególnym członkom tego społeczeństwa na realizowanie siebie w sposób integralny¹⁷.

Tolerancja jednakże powinna działać w obie strony, czyli nie tylko polegać na tym, że inni akceptują nasze wierzenia, ale również na akceptacji przez nas wierzeń i światopoglądów innych osób. Stąd być może należy odwołać się do pewnego umiaru, czy to w postrzeganiu poglądów innych, czy w uzewnętrznianiu własnego światopoglądu¹⁸, żeby nie przekroczyć cienkiej granicy pomiędzy uzewnętrznianiem swojej religii a narzucaniem jej innym osobom.

ETPCz zajmował się również kwestią zakazów dotyczących noszenia przez pracowników symboli religijnych. W sprawie *Dahlab v. Szwajcaria* Trybunał odniósł się do zakazu noszenia chust islamskich przez nauczycieli w szkołach. W państwach demokratycznych, w których koegzystują różne religie, może okazać się konieczne nałożenie restrykcji na swobodę wyznania, aby pogodzić grupy o sprzecznych interesach, zaś państwowemu przysługuje w tym zakresie pewien margines swobody. Szwajcaria wprowadziła w szkołach zasadę neutralności światopoglądowej i w jej ocenie chusta skarżącej godziła w wolność światopoglądową uczniów skarżącej, innych uczniów szkoły oraz ich rodziców. Trybunał zwrócił uwagę na szczególną pozycję

13 L. Zucca, *Lautsi: A Commentary on a decision by the ECtHR Grand Chamber*, „International Journal of Constitutional Law” 2013, vol. 11, nr 1, s. 219–220.

14 I. Kamiński, *Fatalny margines ocen*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.

15 M. Kowalski, *Powrót czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPCz z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, wrzesień, s. 23.

16 A. Kuna, *Wolność sumienia i wyznania w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego* (w:) *Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Kraków 2012, s. 124.

17 M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011/5(106), s. 55.

18 J. Panek, *Wielokulturowość z punktu widzenia prawa. Atrybuty religijne w przestrzeni publicznej*, „Perspektywy Kultury” 2017/4 (19), s. 170.

nauczycieli jako osób uczestniczących w wykonywaniu władzy edukacyjnej oraz reprezentantów państwa, jak również na wiek dzieci w tej konkretnej szkole (4–8 lat) i doszedł do wniosku, że w okolicznościach tej konkretnej sprawy państwo nie przekroczyło przyznanego mu marginesu uznania¹⁹. Podobnie Trybunał orzekł w sprawie *Leyla Şahin v. Turcja* dotyczącej zakazu noszenia chusty islamskiej przez studentkę, wprowadzonego ze względu na ochronę wolności wyznania innych studentów²⁰. W obu tych przypadkach Trybunał poszedł jednak o krok dalej i stwierdził, że noszenie chust islamskich jest trudne do pogodzenia z przesłaniem tolerancji, poszanowania innych, równości i niedyskryminacji²¹.

Zastanawiająca jest rozbieżność Trybunału w uznaniu pasywności krzyża przy jednoczesnym stwierdzeniu aktywności chusty islamskiej. Ta argumentacja Trybunału jest w doktrynie uważana za niespójną²². W sprawie *Dahlab v. Szwajcaria* nauczycielka w żaden sposób nie namawiała aktywnie dzieci do nauki islamu i nie przekonywała ich do tej religii, podobnie w sprawie *Leyla Şahin v. Turcja* studentka nie podejmowała żadnych aktywnych działań. Kolejnym problemem jest traktowanie krzyża, symbolu religii większościowej w Europie, jako przedmiotu neutralnego, zaś chusty islamskiej, przedmiotu religii mniejszościowej, jako nadużycia²³. Być może, acz nie wynika to jasno z uzasadnienia wyroków ETPCz, uznanie, że Szwajcaria i Turcja mieściły się w granicach przysługującego im marginesu oceny, wynikało z faktu, że modele tych państw są zbliżone do koncepcji francuskiej laickości państwa²⁴. Konsekwentnie Trybunał zastosował tożsamą interpretację w sprawie *Ebrahimian v. Francja*²⁵.

Trybunał w sprawie *Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo* doszedł z kolei do wniosku, że o ile linie lotnicze mogły w regulaminie określić jednolity ubiór personelu pokładowego w trosce o wizerunek firmy, o tyle zakazanie skarżącej noszenia łańcuszka z krzyżykiem na szyi stanowiło naruszenie art. 9 EKPC. ETPCz zwrócił uwagę, że sądy krajowe nienależycie wyważyły interesy pracodawcy dotyczące ochrony wizerunku z prawem skarżącej do swobody sumienia i wyznania, ponieważ krzyżyk na jej szyi był mały, dyskretny i nie wpływał na odbiór jej zawodowego wyglądu. Nie przedstawiono też dowodu negatywnego wpływu noszenia przez pracowników

19 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 15.02.2001 r., sprawa *Dahlab v. Szwajcaria*, skarga nr 42393/98.

20 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 10.11.2005 r., sprawa *Leyla Şahin v. Turcja*, skarga nr 44774/98.

21 Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 15.02.2001 r., sprawa *Dahlab v. Szwajcaria*, skarga nr 42393/98; wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 10.11.2005 r., sprawa *Leyla Şahin v. Turcja*, skarga nr 44774/98; P. Sadowski, *Wearing religious symbols at work in the ECtHR's judgments*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2020, vol. XVI, s. 119–120.

22 M. Kowalski, *Powrót czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPCz z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, wrzesień, s. 26–27.

23 W. Sadurski, *Krzyż jak szkolny mebel?*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r. L. Zucca, *Lautsi: A Commentary on a decision by the ECtHR Grand Chamber*, „International Journal of Constitutional Law” 2013, vol. 11, nr 1, s. 220–221.

24 Wyrok ETPCz z 10.11.2005 r., sprawa *Leyla Şahin v. Turcja*, skarga nr 44774/98 pkt 27.

25 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 26.11.2015 r., sprawa *Ebrahimian v. Francja*, skarga nr 64846/11.

British Airways religijnych elementów ubioru, jak chusty islamskie czy turbany, na wizerunek firmy. Znaczenie miał również fakt, że same linie lotnicze w późniejszym czasie zmieniły swój regulamin, co oznaczało, że zakaz noszenia symboli religijnych jednak nie był dla nich kluczowy²⁶.

Podsumowując krótko tę część rozważań, należy podkreślić uwypuklony przez ETPCz margines swobody, jaki przysługuje państwom przy regulowaniu obecności symboliki religijnej w przestrzeni publicznej. Wynika z powyższego, że na gruncie EKPC państwa mogą zarówno zezwolić na umieszczenie symboli religijnych w pomieszczeniach urzędów, jak i zdecydować o ich usunięciu.

II.II. PRAWO UNII EUROPEJSKIEJ

Również prawo unijne odnosi się do omawianej w niniejszym artykule materii, a to ze względu na obszerne uregulowania zasady niedyskryminacji pracowników. Niemniej w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na art. 17 ust. 1 TFUE, zgodnie z którym Unia szanuje status przyznany na mocy prawa krajowego kościołom i stowarzyszeniom lub wspólnotom religijnym w państwach członkowskich i nie narusza tego statusu. Z kolei w świetle art. 10 ust. 1 Karty Praw Podstawowych UE każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach. Jednocześnie Unia szanuje różnorodność kulturową, religijną i językową (art. 22 Karty Praw Podstawowych UE). Prawo do swobody sumienia i wyznania jest również częścią zasad ogólnych prawa, ponieważ wynika z tradycji konstytucyjnych wspólnych państwom członkowskim oraz z art. 9 EKPC (art. 6 ust. 3 TUE).

Szczególne znaczenie ma tutaj jednakże dyrektywa nr 2000/78/WE²⁷. W stosunkach pracowniczych obowiązuje zasada równego traktowania, która oznacza brak jakichkolwiek form bezpośredniej lub pośredniej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną w odniesieniu do zatrudnienia i pracy (art. 2 ust. 1 w zw. z art. 1 dyrektywy 2000/78/WE). Niedozwolona dyskryminacja może mieć charakter bezpośredni lub pośredni (art. 2 ust. 2 dyrektywy 2000/78/WE). Na chwilę obecną brak jest orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej konkretnie w przedmiocie symboli religijnych w pomieszczeniach pracowniczych, jednakże i w tym przypadku znajdziemy wyroki

26 Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 15.01.2013 r., sprawa *Eweida i inni v. Zjednoczone Królestwo*, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10,

27 Dyrektywa Rady 2000/78/WE z 27.11.2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy, Dz.Urz. L 303, s. 16, 2.12.2000 r.

dotyczące ingerencji pracodawcy w ubiór pracowników, co było oceniane przez pryzmat zasady niedyskryminacji.

Pierwszy raz Trybunał Sprawiedliwości miał okazję odniesienia się do zakazu noszenia symboli religijnych w sprawie *G4S Secure Solutions NV*, dotyczącej noszenia konkretnie chusty islamskiej. W tym kontekście TS uznał, że zakaz noszenia chusty islamskiej, wprowadzony w postanowieniu regulaminu pracy przedsiębiorstwa sektora prywatnego i przewidujący całkowity zakaz noszenia w miejscu pracy widocznych symboli politycznych, światopoglądowych lub religijnych, nie stanowi przejawu bezpośredniej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania w rozumieniu dyrektywy 2000/78/WE, jednakże taki zakaz może stanowić przejaw dyskryminacji pośredniej, jeżeli zostanie wykazane, że pozornie neutralny obowiązek w rzeczywistości stawia osoby wyznające określoną religię lub mające określone przekonania w niekorzystnej sytuacji. Nie będziemy mieli jednak do czynienia z dyskryminacją pośrednią, jeżeli sporne postanowienie jest obiektywnie uzasadnione zgodnym z prawem celem, takim jak realizowanie przez pracodawcę polityki neutralności politycznej, światopoglądowej i religijnej w relacjach z jego klientami, zaś środki mające służyć realizacji tego celu są właściwe i konieczne. Przedsiębiorcy przysługuje bowiem swoboda przedsiębiorczości (art. 16 Karty Praw Podstawowych UE), której przejawem może być chęć przedsiębiorcy, aby klienci postrzegali go jako neutralnego. Z kolei zakazanie pracownikom noszenia widocznych symboli ich przekonań politycznych, światopoglądowych lub religijnych jest właściwym środkiem dla zapewnienia realizacji polityki neutralności, pod warunkiem jednak, że polityka ta faktycznie realizowana jest w sposób spójny i systematyczny²⁸. Przy czym owa polityka neutralności powinna wynikać ze stosownego regulaminu pracy, a nie być wyłącznie odpowiedzią na życzenie klienta, że mają go nie obsługiwać osoby noszące określone symbole²⁹.

Kolejnym wyrokiem dotyczącym omawianej materii był ten wydany w sprawie *WABE ev*, w którym to Trybunał potwierdził, że wewnętrzna regulacja przedsiębiorstwa, zakazująca pracownikom noszenia wszelkich widocznych symboli przekonań politycznych, światopoglądowych lub religijnych w miejscu pracy, nie stanowi w odniesieniu do pracowników, którzy przestrzegają określonych zasad dotyczących ubioru zgodnie z nakazami religijnymi, bezpośredniej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania w rozumieniu tej dyrektywy, jeżeli regulacja ta jest stosowana w sposób ogólny i bez rozróżnienia. Trybunał dopuścił możliwość odmiennego pośredniego traktowania pracowników ze względu na przekonania religijne, o ile jest to uzasadnione wolą prowadzenia przez pracodawcę polityki neutralności politycznej,

28 Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 14.03.2017 r., sprawa C-157/15 *Samira Achbita i Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solutions NV*, ECLI:EU:C:2017:203.

29 Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 14.03.2017 r., sprawa C-188/15 *Asma Bougnaoui, Association de défense des droits de l'homme (ADDH) v. Micropole SA, dawniej Micropole Univers SA*, ECLI:EU:C:2017:204.

światopoglądowej i religijnej wobec klientów lub użytkowników. Jednakże w takim przypadku polityka ta powinna odpowiadać rzeczywistej konieczności po stronie pracodawcy, mając w szczególności na uwadze uzasadnione oczekiwania jego klientów oraz konsekwencje, jakie pracodawca by poniósł, gdyby takiej polityki nie prowadził. Ponadto odmienne traktowanie powinno być odpowiednie do zapewnienia prawidłowego stosowania polityki neutralności, zaś sam zakaz powinien ograniczać się do tego, co absolutnie konieczne. Wreszcie polityka taka może być uzasadniona tylko wtedy, gdy taki zakaz obejmuje wszelkie widoczne formy wyrażania przekonań politycznych, światopoglądowych lub religijnych, a z kolei ograniczające się do noszenia rzucających się w oczy, dużych symboli przekonań politycznych, światopoglądowych i religijnych (jak wspomniana wcześniej chusta islamska) może stanowić niedopuszczalną bezpośrednią dyskryminację ze względu na religię lub przekonania³⁰.

W wyroku w sprawie *OP v. Commune d'Ans* Trybunał Sprawiedliwości dopuścił możliwość zakazania przez samorząd gminny noszenia przez pracowników widocznych symboli religijnych. Trybunał zauważył, że regulacja wewnętrzna administracji gminnej zakazująca, w sposób ogólny i nieodróżnicowany, pracownikom tej administracji noszenia w miejscu pracy wszelkich widocznych symboli ujawniających w szczególności przekonania światopoglądowe lub religijne może być uzasadniona wolą ustanowienia przez wspomnianą administrację – biorąc pod uwagę kontekst funkcjonowania tej administracji – całkowicie neutralnego środowiska administracyjnego, o ile regulacja ta jest właściwa, niezbędna i proporcjonalna w świetle tego kontekstu i przy uwzględnieniu różnych wchodzących w grę praw i interesów. TS podkreślił, że prawo do swobody wyznania obejmuje nie tylko *forum internum*, czyli prawo do posiadania przekonań religijnych, ale również *forum externum*, czyli prawo do uewnętrzniania owych przekonań, co może przejawiać się w określonych elementach ubioru. Za relewantną przyczynę wprowadzenia ograniczeń w zakresie noszenia na sobie symboliki religijnej Trybunał uznał wprowadzenie w życie zasady neutralności służby publicznej, realizującej zasadę bezstronności i neutralności państwa. W związku z powyższym każdemu państwu członkowskiemu, w tym w stosownym przypadku jego jednostkom niższego rzędu niż państwo, z poszanowaniem przyznanych im kompetencji, powinien przysługiwać pewien zakres uznania przy określaniu koncepcji neutralności służby publicznej, jaką zamierza wspierać w miejscu pracy, co może być realizowane zarówno przez zakazanie noszenia wszelkich symboli religijnych, jak i z dopuszczeniem noszenia owych symboli bez żadnej dyskryminacji³¹.

30 Trybunał Sprawiedliwości, sprawy połączone C-804/18 i C-341/19 *IX v. WABE ev, MH Müller Handels GmbH v. MJ*, wyrok z 15.07.2021 r., ECLI:EU:C:2021:594. Podobnie: Trybunał Sprawiedliwości, sprawa C-344/20 *L.F. v. S.C.R.L.*, wyrok z 13.10.2022 r., ECLI:EU:C:2022:774.

31 Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 28.11.2023 r., sprawa C-148/22 *OP v. Commune d'Ans*, ECLI:EU:C:2023:924.

Jak wynika z powyższego, na gruncie prawa UE pracodawcy, w tym organy władzy publicznej, mogą prowadzić politykę neutralności. Skoro dopuszczalne są ograniczenia w zakresie ubioru pracowników i noszenia przez nich symboli religijnych, to tym bardziej można wprowadzić zakaz umieszczania takich symboli w pomieszczeniach, których dysponentem jest pracodawca. W kontekście spraw rozpatrywanych przez TSUE E. Howard zwraca uwagę, że zakazy noszenia symboli religijnych mogą ograniczać możliwości pracy oraz prowadzenie polityki inkluzywnej wobec przedstawicieli mniejszości. Może wręcz wykluczyć udział kobiet muzułmańskich w życiu społecznym, w tym w zakresie stosunków pracy, co stałoby w sprzeczności z takimi wartościami UE, jak godność, równość i prawa człowieka, a nadto stanowiłoby niedopuszczalną dyskryminację ze względu na płeć, rasę i pochodzenie etniczne³².

III. PRAWO POLSKIE

Jak wskazał A. Bodnar, podstawa prawna i konstytucyjna dla praktyki wieszania krzyża³³ jest co najmniej nikła³⁴. W tej części pracy zbadamy zasadność tego poglądu przez pryzmat polskich przepisów konstytucyjnych i ustawowych.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na polskie uregulowania konstytucyjne. Już w preambule Konstytucji zaznaczono, że wszyscy obywatele, zarówno wierzący w Boga, jak i niepodzielający tej wiary, są równi w prawach i obowiązkach. Zgodnie z art. 25 ust. 1 Konstytucji kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione, zaś publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym (art. 25 ust. 2 Konstytucji). W swoim komentarzu do tego przepisu P. Tuleja zaznaczył, że słowo „bezstronność” odwołuje się do neutralności „otwartej”, niewykluczającej symboliki religijnej w przestrzeni publicznej³⁵. Zdaniem M. Olszówki art. 25 ust. 2 Konstytucji oznacza prawo do umieszczania materialnych symboli religijnych w budynkach publicznych³⁶. Równouprawnienie na gruncie art. 25 ust. 1 Konstytucji jest przejawem ogólnej zasady równości wszystkich ludzi. Jeżeli związki wyznaniowe posiadają wspólną cechę istotną, to powinny być traktowane

32 E. Howard, *Headscarves and the CJEU: Protecting fundamental rights or pandering to prejudice*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 2021, vol. 28(5), s. 649–650, 655–656.

33 Tu konkretnie: w polskich szkołach publicznych.

34 A. Bodnar, *Najgorętsza debata*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.

35 P. Tuleja, *Komentarz do artykułu 25 Konstytucji (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Lex 2023. Podobnie: L. Garlicki, *Artykuł 25 (w:) L. Garlicki, M. Zubik, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. I. Wstęp*, art. 1–29, Warszawa 2016, s. 614–615; B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 146–147, chociaż autor ten dokonuje interpretacji tego przepisu wręcz jako zakazu eliminowania z życia publicznego symboli religijnych.

36 M. Olszówka, *Objaśnienia do art. 25 (w:) M. Safjan, L. Bosek, Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86*, Warszawa 2016, s. 668.

równy³⁷. Jak wskazał Trybunał Konstytucyjny, neutralność światopoglądowa państwa, o której mowa w tym przepisie, oznacza państwo przyjazne wobec kościołów i współpracujące z nimi, zapewniające każdemu wolność sumienia i religii. Z jednej strony akceptacja przez państwo istniejącego *status quo* w zakresie struktury wyznaniowej społeczeństwa nie może prowadzić do zwiększania pozycji dominującej kościoła w wyniku działań samego państwa, ale dopuszczalna jest zmiana istniejącego *status quo* w sferze struktury wyznaniowej w sposób „naturalny”, w wyniku ewolucji struktury świadomości społecznej, przy istniejącej swobodzie przekonań religijnych czy światopoglądowych i swobodzie wyboru dokonywanego przez każdą jednostkę³⁸. Z art. 25 Konstytucji wynika ponadto zakaz ustanowienia kościoła państwowego lub religii dominującej, ale jednocześnie przepis ten nie wyklucza w sposób całkowity różnicowania sytuacji prawnej kościołów i związków wyznaniowych, aczkolwiek co do zasady kościoły i związki wyznaniowe znajdują się w takiej samej sytuacji, więc powinny być traktowane tak samo. Z przepisu tego należy również wywieść zakaz podejmowania przez organy władzy publicznej decyzji motywowanych i uzasadnianych względami religijnymi³⁹.

Prawo do swobody sumienia i wyznania jest precyzowane w art. 53 Konstytucji, w świetle którego zapewnia się wolność sumienia i religii (ust. 1), która obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie (ust. 2). Wolność ta może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób (ust. 5). Jednocześnie nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych (ust. 6), ani nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania (ust. 7). W komentarzu do tego przepisu M. Florczak-Wątor podnosi, że istotą regulowanej nim wolności jest swoboda działania przez jednostkę w określonych ramach wyznaczonych przez państwo, ponieważ wolność ta nie jest absolutna i prawo może przewidywać ograniczenia dla wolności uzewnętrzniania religii⁴⁰. To właśnie uzewnętrznianie przekonań

37 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 2.12.2009 r., sygn. akt U 10/07; M. Olszówka, *Objaśnienia do art. 25 (w:) Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 663; L. Garlicki, *Artykuł 25 (w:) L. Garlicki, M. Zubik, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. I. Wstęp, art. 1–29*, Warszawa 2016, s. 607.

38 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 2.12.2009, sygn. akt U 10/07.

39 P. Tuleja, *Komentarz do artykułu 25 Konstytucji (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Lex 2023; P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 27.

40 M. Florczak-Wątor, *Komentarz do art. 53 Konstytucji (w:) Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Lex 2023.

religijnych, regulowane art. 53 ust 2 Konstytucji, może być przedmiotem ograniczeń z zachowaniem zasady proporcjonalności⁴¹.

Doprecyzowaniem przepisów konstytucyjnych są uregulowania zawarte w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴². Wskazano w niej, że wolność sumienia i wyznania obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie (art. 1 ust. 2 ustawy), zaś stosunek państwa do wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych opiera się na poszanowaniu wolności sumienia i wyznania (art. 9 ust. 1 ustawy), której gwarancjami są oddzielenie kościołów i innych związków wyznaniowych od państwa oraz równoprawnienie wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych, bez względu na formę uregulowania ich sytuacji prawnej (art. 9 ust. 2 pkt 1 i 3 ustawy). Polska zaś jest państwem świeckim, neutralnym w sprawach religii i przekonań (art. 10 ust. 1 ustawy). W szczególności niezależność Polski od Kościoła katolickiego potwierdzona jest ponadto w art. 1 Konkordatu⁴³. W doktrynie wskazuje się, że neutralność światopoglądowa państwa oznacza nie tylko zasadę równości kościołów i związków wyznaniowych, ale również zasadę niezaangażowania państwa w sprawy światopoglądowe, w szczególności nieidentyfikowanie się państwa z żadnym konkretnym światopoglądem⁴⁴.

Na gruncie tak nakreślonych przepisów prawa polskie sądy stanęły na stanowisku, że umieszczenie krzyża w pomieszczeniu publicznym nie stanowi naruszenia dóbr osobistych i nie może być odczytane jako dyskryminacja osób innych wyznań⁴⁵. Przykładowo, skoro nauczanie religii w szkole publicznej nie jest aktem bezprawnym, to tym bardziej takim aktem nie będzie umieszczenie symbolu krzyża w budynku urzędu gminy. Osoba dojrzała, aktywna życiowo i społecznie, o ukształtowanym światopoglądzie nie może twierdzić, iż sama symbolika krzyża chrześcijańskiego w przestrzeni publicznej narusza jego godność, pozbawia go możliwości poszukiwania swoich dróg życiowych czy powoduje ograniczenia prowadzące do odczucia wykluczenia ze społeczności lokalnej⁴⁶. Tym samym sam fakt zawieszenia symbolu religijnego w budynku władzy publicznej nie jest wystarczający dla przyjęcia naruszenia swobody sumienia, zwłaszcza jeżeli dana osoba dostrzega ten krzyż za pośrednictwem telewizji, a nie podczas swojej osobistej bytności w urzędzie⁴⁷. Co do zasady dopuszczalne jest bowiem w demokratycznym państwie prawa eksponowanie symboli religijnych, czyli

41 B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 272.

42 Ustawa z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 2023 r. poz. 265 ze zm.).

43 Konkordat między Stolicą Apostolską a Polską, Warszawa, 28.07.1993 r.

44 P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 26.

45 Postanowienie Sądu Najwyższego z 15.07.2010 r., sygn. akt III SW 124/10; wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z 26.03.2010 r., sygn. akt I C 28/10; wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 28.10.1998 r., sygn. akt I ACa 612/98; wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 9.12.2013 r., sygn. akt I ACa 608/13.

46 Wyrok Sądu Okręgowego w Szczecinie z 26.03.2010 r., sygn. akt I C 28/10.

47 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z 28.10.1998 r., sygn. akt I ACa 612/98.

ich obecność w przestrzeni publicznej. Wolność wyznania obejmuje również wolność do uzewnętrzniania swych przekonań, indywidualnie i prywatnie, lecz także wspólnie z innymi oraz publicznie. Dawanie świadectwa słowami i czynami jest związane z istnieniem przekonań religijnych⁴⁸. Wieszanie lub zdejmowanie krzyża nie może być też podstawą do odpowiedzialności pracownika na gruncie prawa pracy. Jak wskazał Sąd Najwyższy, z konstytucyjnej zasady wolności sumienia i wyznania oraz rozdziału kościoła od państwa w żadnym razie nie można wyprowadzić normatywnie ujętej reguły co do odpowiedzialności lub braku odpowiedzialności w zachowaniu pracownika, który wiesza krzyż na ścianie w zakładzie pracy lub który odmawia zdjęcia krzyża już wiszącego w zakładzie pracy. Reguły takiej nie można także doszukiwać się w obrębie przepisów prawa pracy⁴⁹. W doktrynie powieszenie krzyża w urzędzie publicznym uznawane jest nie za afirmację konkretnej religii ze strony państwa, lecz za przejaw poszanowania tradycji narodowych lub zwyczajów ludności⁵⁰.

Jak wskazuje M. Derlatka, neutralność państwa nie oznacza przymusowego sekularyzmu, zaś państwo neutralne nie może narzucać ani konkretnej religii, ani ateizmu. Zdaniem tego autora zgoda na usunięcie krzyża ze szkoły państwowej oznaczałaby właśnie narzucanie jednego światopoglądu, przy jednoczesnej odmowie tolerancji dla stanowiska pozostałej grupy osób, i to pozostających w większości, które to mają prawo do publicznego wyrażania swoich poglądów⁵¹. M. Piechowiak sugeruje, że przy uwzględnieniu treści art. 9 EKPC zasadne wręcz byłoby przyznanie pierwszeństwa wolności pozytywnej do uzewnętrzniania swoich przekonań, np. w formie krzyża, przed wolnością negatywną⁵². Podobne stanowisko zdaje się przedstawiać M. Kowalski, zdaniem którego nie powinno się pomijać praw większości przy uwzględnianiu negatywnej wolności religijnej mniejszości. Eliminacja ryzyka nadużywania przez większość pozycji dominującej nie zawsze powinna przejawiać się w preferowaniu stanowiska mniejszości, ponieważ mniejszość powinna również tolerować poglądy większości. Laickość, jak i sama decyzja o zdjęciu krzyża, nie są neutralne⁵³. Jednakże w tym przypadku punkt widzenia może być różny, ponieważ czasami praktyka polegająca na zakazie symboli religijnych może być postrzegana jako godząca

48 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 9.12.2013 r., sygn. akt I ACa 608/13.

49 Wyrok Sądu Najwyższego z 6.09.1990 r., sygn. akt I PRN 38/90.

50 P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 27.

51 M. Derlatka, *Glosa do wyroku Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi and Others v. Italy (application no. 30814/06)*, „Palestra” 2011/7–8, s. 120–121.

52 M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011/5(106), s. 49, 54.

53 M. Kowalski, *Powrót czarnoksiężnika*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.; M. Kowalski, *Powrót czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPCz z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, wrzesień, s. 22, 24–25.

w prawa mniejszości na rzecz większości⁵⁴. W takim przypadku zawsze będą ścierały się dwa stanowiska. Z jednej strony mamy bowiem do czynienia z prawem do uzewnętrzniania swoich przekonań religijnych, ale z drugiej strony inne osoby będą miały prawo do wolności od swoistych immisji w sferze religijnej, czy – innymi słowy – narzucania im się ze swoją religią, zwłaszcza gdy znajdują się w pewnych sytuacjach obiektywnych, jak wizyta w urzędzie, która najczęściej jest koniecznością⁵⁵. W takiej sytuacji powstrzymanie się przez organy władzy publicznej od umieszczania symboli religijnych w urzędach nie powinno ranić czyichkolwiek uczuć religijnych, ponieważ wówczas państwo staje się gwarantem poszanowania wolności sumienia i wyznania osób o różnorodnych światopoglądach na jednakowych dla wszystkich zasadach⁵⁶.

Poglądy powyższe należy oceniać w kontekście orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w przedmiocie przysługującego państwu marginesu swobody. Zarówno państwo, rozumiane jako władze centralne i samorządowe, ale również pracodawcy, mogą zdecydować się na regulacje zmierzające do realizacji zasady neutralności w sprawach światopoglądowych przez zakazanie nawet elementów ubiorów stanowiących symbole religijne. W ramach przyznanego marginesu uznania państwo może również zdecydować, że dopuszczalne są wszelkie takie symbole. Decyzja o zdjęciu krzyży w budynkach użyteczności publicznej mieści się w tych granicach, zmierza do realizacji zasady neutralności i nie wykracza poza to, co jest absolutnie konieczne do realizacji tego celu. W tym zakresie bardziej przekonujący jest pogląd L. Zucca, który stoi na stanowisku, że trzeba rozróżniać świeckość osób fizycznych od świeckości państwa. Osoby fizyczne mogą uznawać, że dowolna (a nawet każda) religia jest sprzeczna z ich światopoglądem. Państwo natomiast nie może sobie pozwolić na takie uznanie, ponieważ jest zobowiązane chronić swobodę wyznania. Choć świeckość bywa rozumiana jako brak religii w sferze publicznej, to tak naprawdę powinna oznaczać umożliwienie realizacji zasad wolności, równości i solidarności, zarówno osób wierzących, jak i niewierzących. Świeckość może polegać na nakreśleniu granic pomiędzy państwem a kościołem⁵⁷.

Z kolei M. Matczak nazywa usunięcie krzyży z urzędu przez R. Trzaskowskiego najwyższą niesprawiedliwością, a nawet sadyzmem społecznym, stawiając błędną tezę, że krzyż dla tej części polskiego społeczeństwa, która wyznaje inne religie lub

54 E. Howard, *Headscarves and the CJEU: Protecting fundamental rights or pandering to prejudice*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 2021, vol. 28(5), s. 649–650.

55 P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 22.

56 P. Borecki, D. Pudziańska, *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 w sprawie Lautsi v. Włochy, skarga nr 30814/06*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 128.

57 L. Zucca, *Lautsi: A Commentary on a decision by the ECtHR Grand Chamber*, „International Journal of Constitutional Law” 2013, vol. 11, nr 1, s. 222–225.

która jest bezwyznaniowa, nie znaczy nic⁵⁸. Jest to mylne ujęcie tego tematu, ponieważ krzyż jednoznacznie symbolizuje, również dla nie-katolików, religię katolicką, a jego umieszczenie w urzędach może nawet sugerować podporządkowanie urzędów świeckiego państwa neutralnego światopoglądowo tylko tej jednej religii, sygnalizowanie zaś przedstawicielom pozostałych wyznań i osobom bezwyznaniowym, że oto są obywatelami drugiej kategorii. Państwo, w tym również organy samorządowe, w ramach przysługującego im marginesu swobody, są uprawnione do podjęcia decyzji o zdjęciu krzyża i mogą prowadzić politykę neutralności. Do pogodzenia z tą polityką jest zarówno uhonorowanie najważniejszych dla poszczególnych religii świąt (jak wspomniane przez M. Matczaka świece chanukowe, ale też np. Wigilia i Boże Narodzenie czy Wielkanoc), jak i decyzja, że na co dzień w pomieszczeniach urzędowych nie będą wisiały krzyże.

Usunięcie krzyża z pomieszczeń urzędów nie doprowadzi też do zmniejszenia różnorodności i tolerancji. Z taką sytuacją mielibyśmy jedynie do czynienia, gdyby krzyż był jednym z wielu symboli obecnych w pomieszczeniach urzędów i to tylko on miałby zostać usunięty. W rzeczywistości krzyż jest jedynym symbolem religijnym, który spotyka się z taką aprobatą ze strony państwa, że znajduje się w owych pomieszczeniach, gdyż innych symboli tam nie ma⁵⁹.

Konkludując – w prawie polskim znajdują się uregulowania pozwalające na umieszczanie symboli religijnych w przestrzeni publicznej, mieści się to bowiem w zakresie marginesu swobody przyznanego państwu. W związku z powyższym pogląd A. Bodnara, wyrażony na początku tej części artykułu, jest błędny. Podstawa prawna dla takiego umieszczania istnieje i ma nawet rangę konstytucyjną, ujętą w treści art. 25 Konstytucji i art. 53 Konstytucji, i doprecyzowaną w art. 1 ust. 2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Bardziej przekonujące są przytoczone w tej części opracowania poglądy P. Tulei i M. Olszówki, że przepisy te pozwalają na umieszczanie symboli religijnych w przestrzeni publicznej, w tym w budynkach urzędów. Powyższe wnioski potwierdza również przytoczone w niniejszym opracowaniu orzecznictwo TSUE i ETPCz.

IV. PODSUMOWANIE

Rekapitulując, należy stwierdzić, że nie ma jednej formuły państwa świeckiego i nie można go utożsamiać wyłącznie z sytuacją całkowitej separacji państwa oraz kościołów i związków wyznaniowych, zaś w pluralistycznym społeczeństwie trudno

58 M. Matczak, *Usuwanie krzyży to sadyzm społeczny, który innym zabiera, choć niczego nie traci*, „Gazeta Wyborcza”, 22.05.2024 r., <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,30990916,czy-usuwanie-krzyzy-to-nie-jest-sadyzm-spoleczny-ktory-innym.html>, dostęp: 24.05.2024 r.

59 L. Zucca, *Lautsi: A Commentary on a decision by the ECtHR Grand Chamber*, „International Journal of Constitutional Law” 2013, vol. 11, nr 1, s. 228–229.

jest wydzielić przestrzeń całkowicie neutralną⁶⁰. Nakładanie na państwo wyłącznie obowiązku promowania sekularyzmu godzi w postulat neutralności państwa wobec przekonań religijnych czy filozoficznych⁶¹. Trzeba jednak zauważyć, że brak określonego symbolu światopoglądowego w pomieszczeniach urzędowych nie jest sam w sobie wyrazem popierania przez państwo poglądu świeckiego. Może świadczyć o przyjęciu przez państwo neutralnej pozycji w sprawach religijnych⁶².

W ramach przyznanego marginesu swobody państwo (rozumiane szeroko jako organy władzy centralnej i samorządowej) może więc na gruncie prawa polskiego zarówno dopuścić obecność symboli religijnych w pomieszczeniach urzędów, jak i ich zakazać. Stąd, jak zasadnie wskazuje J. Panek, decyzję o umieszczeniu lub nie symbolu religijnego w pomieszczeniach urzędu należy raczej pozostawić gospodarzowi danego miejsca⁶³. R. Trzaskowski, jako gospodarz, podjął taką decyzję i był do niej uprawniony. Ingerencja w prawo do uzewnętrzniania poglądów religijnych jest w tym przypadku minimalna. Zakaz dotyczy tylko pomieszczeń, w których obsługiwani są klienci urzędu i nie obejmuje ubioru pracowników.

adw. dr hab. Magdalena Matusiak-Frącczak

Autorka jest adwokatem (Izba Adwokacka w Łodzi), profesorem Uniwersytetu Łódzkiego, zatrudniona w Katedrze Europejskiego Prawa Konstytucyjnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego.

The author is an advocate (Łódź Bar Association), a University of Łódź professor, employed in the Department of European Constitutional Law at the Faculty of Law and Administration of the University of Łódź.

e-mail: mfracczak@wpia.uni.lodz.pl

60 Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 2.12.2009 r., sygn. akt U 10/07; A. Kuna, *Wolność sumienia i wyznania w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego* (w:) *Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Kraków 2012, s. 128, 130.

61 M. Piechowiak, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011/5(106), s. 53.

62 P. Borecki, D. Pudzianowska, *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 w sprawie Lautsi v. Włochy*, skarga nr 30814/06, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 128.

63 J. Panek, *Wielokulturowość z punktu widzenia prawa. Atrybuty religijne w przestrzeni publicznej*, „Perspektywy Kultury” 2017/4 (19), s. 165; M. Olszówka, *Objaśnienia do art. 25* (w:) M. Safjan, L. Bosek, *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86*, Warszawa 2016, s. 668–669.

ABSTRACT

Keywords: *freedom of conscience and religion, crucifix, neutrality, religion*

A few remarks about crucifixes in public institutions against the background of ECtHR and CJEU case law

The order of the mayor of Warsaw reignited the discussion on the presence of crucifixes in public institutions. This article analyses this problem from the legal perspective with due account taken of the European standard (European Convention on Human Rights and European Union law) and of the national standard. The deliberations lead to a conclusion that Polish law contains provisions permitting religious symbols to be placed in public institutions. At the same time, public authorities, within their margin of appreciation, can place such symbols, as well as prohibit their placing.

Bibliografia

1. **Anagnostopulu Anna**, *Elon Musk o decyzji Trzaskowskiego. „Żenujące”*, „Business Insider” 22.05.2024 r., <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/elon-musk-o-decyzji-trzaskowskiegozenujace/d0b8511>, 30.05.2024 r.
2. **Banaszak Bogusław**, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009
3. **Bodnar Adam**, *Najgorętsza debata*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.
4. **Borecki Paweł, Pietrzak Michał**, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 18–31
5. **Borecki Paweł, Pudzianowska Dorota**, *Glosa do wyroku z 3 XI 2009 w sprawie Lautsi v. Włochy, skarga nr 30814/06*, „Państwo i Prawo” 2010/5, s. 124–129
6. **Derlatka Marek**, *Glosa do wyroku Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 18 marca 2011 r. w sprawie Lautsi and Others v. Italy (application no. 30814/06)*, „Palestra” 2011/7–8, s. 120–122
7. **Garlicki Leszek, Zubik Marek**, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. I. Wstęp, art. 1–29*, Warszawa 2016
8. **Gedicks Frederick Mark, Annicchino Pasquale**, *Cross, Crucifix, Culture: An Approach to the Constitutional Meaning of Confessional Symbols*, „First Amendment Law Review” 2014/13, s. 71–139

9. **Gronek Magdalena**, *Kard. Ryś: neutralność religijna polega na wspieraniu każdego, a nie wyzerowaniu przekonań*, „Niedziela” 17.05.2024 r., <https://www.niedziela.pl/artukul/101768/Kard-Rys-neutralnosc-religijna-polega-na>, 26.05.2024 r.
10. **Howard Erica**, *Headscarves and the CJEU: Protecting fundamental rights or pandering to prejudice*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 2021, vol. 28(5), s. 648–666
11. **Kamiński Ireneusz**, *Fatalny margines ocen*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.
12. *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016
13. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Lex 2023
14. **Kowalski Michał**, *Powrót czarnoksiężnika*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.
15. **Kowalski Michał**, *Powrót czarnoksiężnika – uwagi na tle wyroku Wielkiej Izby ETPCz z 18.03.2011 r. w sprawie Lautsi przeciwko Włochom*, „Forum Prawnicze” 2011, s. 19–29
16. **Kuna Anna**, *Wolność sumienia i wyznania w świetle orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i polskiego Trybunału Konstytucyjnego (w:) Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Kraków 2012, s. 120–131
17. **Kuźniar Aleksandra**, *Zakaz krzyży w warszawskich urzędach. Jest stanowisko archidiecezji*, PAP 17.05.2024 r., <https://www.pap.pl/aktualnosci/zakaz-krzyzy-w-warszawskich-urzedach-jest-stanowisko-archidiecezji>, dostęp: 26.05.2024 r.
18. **Matczak Marcin**, *Usuwanie krzyży to sadyzm społeczny, który innym zabiera, choć niczego nie traci*, „Gazeta Wyborcza”, 22.05.2024 r., <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,30990916,czy-usuwanie-krzyzy-to-nie-jest-sadyzm-spoeczny-ktory-innym.html>, dostęp: 24.05.2024 r.
19. **Panek Joanna**, *Wielokulturowość z punktu widzenia prawa. Atrybuty religijne w przestrzeni publicznej*, „Perspektywy Kultury” 2017/4 (19), s. 155–173
20. **Piechowiak Marek**, *Negatywna wolność religijna i przekonania sekularystyczne w świetle sprawy Lautsi przeciwko Włochom*, „Przegląd Sejmowy” 2011/5(106), s. 37–68
21. **Sadowski Piotr**, *Wearing religious symbols at work in the ECtHR’s judgments*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2020, vol. XVI, s. 99–125
22. **Sadurski Wojciech**, *Krzyż jak szkolny mebel?*, „Krytyka Polityczna” 2011/132, <https://kulturaliberalna.pl/2011/07/21/bodnar-sadurski-wieruszewski-kowalski-kaminski-czy-krzyz-to-szkolny-mebel/>, dostęp: 24.05.2024 r.
23. **Skiba Roman, Kania Daria**, *Holownia: nie uważam, żeby potrzebna była nam wojna o to, czy krzyże ze ścian zdejmować*, PAP 17.05.2024 r., <https://www.pap.pl/aktualnosci/holownia-nie-uwazam-zeby-potrzebna-byla-nam-wojna-o-czy-krzyze-ze-scian-zdejmowac-0>, dostęp: 26.05.2024 r.